TOG‘LI HUDUDLARDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK SHART-SHAROITLARI VA EKOLOGIK BARQARORLIK MASALALARI

Qaljanbaev Aqilbek

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Geografiya va tabiiy resurslar fakulteti

Email: aqilbekqaljanbaev654@gmail.com

ORCID: 0009-0001-9786-6198

Annotatsiya. Tezisda tog‘li hududlarda turizmni rivojlantirishning *g*eografik omillari (relyef, iqlim, gidrografiya, biologik xilma-xillik, transport imkoniyatlari) va ekologik barqarorlik muammolari xorij, MDH, O‘zbekiston hamda Qoraqalpog‘iston tadqiqotlari asosida tahlil qilingan. Tog‘lar quruqlikning taxminan 27 foizini egallaydi va jahon turizmining 15-20 foizini qabul qiladi. O‘zbekistonga kelgan xorijiy fuqarolar soni 2021-2025-yillarda 1,88 mln dan 11,68 mln gacha (6,2 marta) o‘sgan, biroq 2025-yilda tashriflarning 67,3 foizi qarindoshlarni ko‘rish maqsadida bo‘lgan, ya’ni tog‘ turizmining ulushi alohida hisobga olinmaydi. Ugom-Chotqol milliy bog‘ida hayvon turlarining 20 foizi Qizil kitobga kiritilgan; Qoraqalpog‘istonda esa tog‘ turizmi emas, balki Ustyurt platosi qiyaliklariga asoslangan ekoturizm istiqbolli. Ruxsat etilgan rekreatsion yuk me’yorlari, zonalashtirish va jamoaviy turizm tavsiya etiladi.

Kalit so‘zlar: tog‘ turizmi, geografik shart-sharoit, ekologik barqarorlik, ekoturizm, rekreatsion yuk, Ugom-Chotqol, Qoraqalpog‘iston, Ustyurt.

Annotation. The paper analyses geographical conditions for tourism development in mountain areas (relief, climate, hydrography, biodiversity, accessibility) and related ecological sustainability issues, drawing on

international, CIS, Uzbek and Karakalpak studies. Mountains cover about 27% of the Earth's land and attract 15–20% of global tourism. Foreign arrivals to Uzbekistan grew from 1.88 to 11.68 million in 2021–2025 (6.2-fold), yet 67.3% of 2025 trips were for visiting relatives, so the share of mountain tourism is not separately recorded. In Ugam-Chatkal National Park, 20% of recorded animal species are listed in the national Red Book; in Karakalpakstan, ecotourism based on the Ustyurt Plateau escarpments, rather than mountain tourism proper, is promising. Carrying-capacity limits, zoning and community-based tourism are recommended.

Keywords: mountain tourism, geographical conditions, ecological sustainability, ecotourism, carrying capacity, Ugam-Chatkal, Karakalpakstan, Ustyurt.

Tog‘lar Yer quruqligining taxminan 27 foizini egallaydi, dunyo aholisining 15 foizi (1,1 mlrd kishi) shu hududlarda yashaydi, tog‘ yo‘nalishlari esa global turizmning 15–20 foizini qabul qiladi [1]. Shu bilan birga, tog‘ ekotizimlari chiqindilarni nazoratsiz tashlash va yoqish kabi omillar tufayli zaiflashmoqda [1]. Shu sababli tog‘ turizmi bir tomondan mahalliy aholi daromadi manbai, ikkinchi tomondan ekologik bosim omilidir. Tadqiqot maqsadi - tog‘li hududlarda turizm rivojlanishining geografik shart-sharoitlarini baholash va ekologik barqarorlik muammolarini aniqlash. **Usullar:** qiyosiy-tahliliy, statistik (o‘sish sur’atlarini hisoblash) va nashr etilgan hamda rasmiy ikkilamchi manbalarning kontent tahlili. **Cheklov:** tog‘ hududlari bo‘yicha alohida ochiq turistik statistika aniqlanmadi, shu sababli xulosalar mavjud ma’lumotlar doirasida berilgan.

Godde, Price va Zimmermann tahriridagi to‘plamda tog‘ turizmi mintaqaviy rivojlanish vositasi sifatida o‘rganilib, iqtisodiy foyda bilan ekologik va madaniy xarajatlar o‘rtasida muvozanat zarurligi asoslangan [2]. Bu yondashuvda tog‘ turizmi ikki guruh omillarning o‘zaro ta’siri sifatida qaraladi: (a) tabiiy-geografik - relyef, balandlik zonalligi, iqlim, gidrografiya,

biota; (b) ijtimoiy-iqtisodiy - transport, infratuzilma, mahalliy aholi bandligi. FAO va Tog‘lar hamkorligi (Mountain Partnership) ma’lumotlari bu resurslarning global miqyosini ko‘rsatadi (1-jadval).

Nazariy jihatdan tog‘ turizmining barqarorligi uchta mezon bilan baholanadi: ekologik (biologik xilma-xillik va landshaft yaxlitligi), iqtisodiy (mahalliy aholiga qoladigan daromad) va ijtimoiy-madaniy (an’anaviy xo‘jalik yuritish tarzini saqlash). Amaliyotda bu mezonlar ruxsat etilgan rekreatsion yuk, zonalashtirish va monitoring ko‘rsatkichlari orqali qo‘llanadi.

1-jadval. Tog‘li hududlarning global ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	**Qiymat**	**Turizm uchun ahamiyati**
Quruqlikdagi ulushi	~27%	Resurs bazasining keng geografiyasi
Dunyo aholisidagi ulushi	~15% (1,1 mlrd)	Mahalliy hamjamiyat, bandlik, xizmatlar
Global turizmdagi ulushi	15–20%	Iqtisodiy ahamiyat
Biologik xilma-xillik	34 ta «hotspot»dan 25 tasi; asosiy biologik hududlarning 30%	Ekoturizm resursi va ekologik yuk
Yer degradatsiyasi xavfi	311 mln kishi (rivojlanayotgan mamlakatlar qishloq tog‘ aholisining ~yarmi)	Barqarorlikni cheklovchi omil

Manba: [1] asosida tuzilgan.

Markaziy Osiyo universiteti Tog‘ jamiyatlari tadqiqot instituti (MSRI) Qirg‘iziston va Tojikiston tog‘ turizmi bo‘yicha 87 ta mintaqaviy va xalqaro nashrni BMTning barqaror turizm bo‘yicha 12 maqsadi asosida tahlil qilgan, bilimlardagi bo‘shliqlarni aniqlagan va amaliy tadqiqotlar ko‘lami hamda sifatini oshirishni tavsiya etgan [3]. Sharhda kambag‘al va olis tog‘ jamoalarida turizm ijobiy iqtisodiy ta’sir ko‘rsatishi, jumladan Qirg‘izistondagi jamoaviy turizm (CBT) tashabbuslari misolida, ta’kidlanadi [3]. Demak, MDH tajribasida asosiy e’tibor mahalliy jamoaning ishtirokiga va tadqiqot bazasini mustahkamlashga qaratilgan.

O‘zbekistonning tog‘ va tog‘oldi hududlari asosan G‘arbiy Tyan-Shan va Pomir-Oloy tizmalarida joylashgan. Eng yirik rekreatsion-ekologik majmua - Ugom-Chotqol davlat milliy tabiat bog‘i bo‘lib, Toshkent viloyatining Bo‘stonliq, Parkent va Oxangaron tog‘li tumanlarida 574,6 ming ga maydonni egallaydi; bu yerda 1 787 o‘simlik va 230 hayvon turi qayd etilgan, ulardan mos ravishda 66 va 46 tasi Qizil kitobga kiritilgan [5]. Hisoblash natijasi: Qizil kitob turlarining ulushi florada 3,7%, faunada 20,0% ni tashkil etadi, ya’ni faunaning zaifligi yuqori.

Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, xorijiy fuqarolar tashrifi 2021–2025-yillarda 6,2 marta o‘sgan (2-jadval); o‘rtacha yillik o‘sish sur’ati (CAGR) ≈ 57,9% [4]. Biroq 2025-yilda tashriflarning 67,3 foizi (7,86 mln) qarindoshlarni ko‘rish maqsadida bo‘lgan [4]. Shu sababli umumiy o‘sishni tog‘ turizmiga bo‘lgan talab o‘sishi deb talqin qilish ilmiy jihatdan noto‘g‘ri; tog‘ yo‘nalishlari bo‘yicha alohida hisob zarur.

Dinamikaning notekisligi ham e’tiborga loyiq: 2022-yilda o‘sish 178,2% bo‘lgan bo‘lsa, 2023–2024-yillarda 20–27% atrofiga tushgan va 2025-yilda yana 46,8% ga ko‘tarilgan. Eng ko‘p tashrif buyurgan davlat fuqarolari Qirg‘iziston (3,32 mln) bo‘lib, 2026-yil uchun 12 mln tashrif maqsad qilingan

[4]. Bu holat tog‘ yo‘nalishlariga bosim qanday taqsimlanishini oldindan aytish qiyinligini bildiradi.

2-jadval. O‘zbekistonga xorijiy fuqarolar tashrifi dinamikasi, 2021–2025

Yil	Tashriflar, mln	Oldingi yilga nisbatan, %	2021-yilga nisbatan, marta
2021	1,88	-	1,00
2022	5,23	+178,2	2,78
2023	6,63	+26,8	3,53
2024	7,96	+20,1	4,23
2025	11,68	+46,8	6,21

Qoraqalpog‘iston tabiiy-geografik jihatdan Turon pasttekisligida joylashgan va baland tog‘lari yo‘q; tog‘ko‘rinishini Sulton Uvays, Beltog qoldiq tog‘lari va Ustyurt platosining tik qiyaliklari (chink) beradi [6]. Alimov tadqiqotiga ko‘ra, Ustyurtda 600–700 dan ortiq o‘simlik, 200 dan ortiq qush turi (52 tasi uya quradi) mavjud; Qo‘ng‘irot tumanida 34 ta arxeologik obyekt va 4 ta maqbara aniqlangan; so‘nggi 30 yilda sayg‘oq populyatsiyasi taxminan 90 foizga kamaygan [6]. Turizm rivojini asosan servis nuqtalari va infratuzilma yetishmasligi cheklaydi [6] (3-jadval).

3-jadval. Ugom-Chotqol bog‘i va Ustyurt platosi resurslarining qiyosi

Ko‘rsatkich	Ugom-Chotqol MTB (Toshkent viloyati)	Ustyurt platosi (Qoraqalpog‘iston)
Relyef	G‘arbiy Tyan-Shan tizmalari	Cho‘l-yarim cho‘l platosi, qiyaliklar ~350 m gacha
Maydon	574,6 ming ga	Sayg‘oqlar qo‘riqxonasi ~1 mln ga (1991)
Flora	1 787 tur; Qizil kitobda 66 (3,7%)	600–700 dan ortiq tur; 70 dan ortig‘i dorivor
Fauna	230 tur; Qizil kitobda 46 (20,0%)	200 dan ortiq qush turi; ~300 umurtqali tur
Turistik obyektlar	Sharsharalar, Obirahmat g‘ori, Xo‘jakent petrogliflari, ko‘llar	Qal’a va karvonsaroylar, maqbaralar, Sudochye ko‘li
Asosiy xavf	Rekreatsion yuk, qurilish, chiqindi	Sayg‘oq sonining kamayishi, servis yetishmasligi

Tahlil geografik omillar va ekologik xavflar o‘rtasida aniq bog‘liqlikni ko‘rsatdi (4-jadval). Eng muhim muammolar: nishab yonbag‘irlarda eroziya, suv havzalari atrofida chiqindi to‘planishi, kam uchraydigan turlarning bezovtalanishi hamda infratuzilmaning bir joyga haddan tashqari to‘planishi. Chiqindilarni nazoratsiz tashlash va yoqish tog‘ ekotizimlari uchun xavf ekani FAO tomonidan ham qayd etilgan [1].

Tahlil asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi: (1) milliy bog‘lar va tog‘ kurortlari bo‘yicha kirish soni, tunash va mavsumiylik ko‘rsatkichlarini alohida yuritish; (2) har bir yo‘nalish uchun ruxsat etilgan rekreatsion yuk me’yorini ilmiy asosda belgilash; (3) maxsus muhofaza

etiladigan hududlarda yadro, bufer va rekreatsion zonalarni ajratish; (4) Qirg‘iziston tajribasiga tayanib, uy mehmonxonalari va jamoaviy turizmni qo‘llab-quvvatlash [3].

4-jadval. Geografik omillar, ekologik xavflar va barqarorlik choralari

Geografik omil	Ekologik xavf	Taklif etilayotgan chora
Relyef va nishablik	Eroziya, yonbag‘ir buzilishi	Belgilangan yo‘llar, ruxsat etilgan yuk me’yori
Gidrografiya	Suv havzalarining ifloslanishi	Kanalizatsiya va chiqindi yig‘ish tizimi
Biologik xilma-xillik	Qizil kitob turlarining bezovtalanishi	Zonalashtirish: yadro, bufer, rekreatsiya
Transport va infratuzilma	Yo‘l qurilishi, landshaft parchalanishi; Ustyurtda servis yetishmasligi	Ekologik transport, servis nuqtalari, gidlar tayyorlash
Mahalliy hamjamiyat	Daromadning mahalliy aholiga yetmasligi	Jamoaviy turizm, uy mehmonxonalari [3]

Qoraqalpog‘istonda sayg‘oqning kelishi (oktabr–noyabr) va tug‘ish (may) davrlarida yo‘nalishlarni cheklash, ekspeditsion va madaniy turizmni rivojlantirish maqsadga muvofiq [6].

Tog‘lar turizm uchun katta, ammo zaif resursdir: jahon turizmining 15–20 foizi tog‘larga to‘g‘ri keladi, biroq tog‘ ekotizimlari chiqindi va degradatsiya xavfi ostida [1]. O‘zbekistonda xorijiy tashriflar 2021–2025-yillarda 6,2 marta o‘sgan, lekin ularning ko‘pchiligi qarindoshlarni ko‘rish maqsadida bo‘lgani uchun tog‘ turizmi talabini alohida baholash uchun alohida statistika yuritish kerak [4]. Ugom-Chotqolda faunaning 20 foizi Qizil

kitobga kiritilgani rekreatsion yukni qat'iy me'yorlash zarurligini bildiradi [5]. Qoraqalpog'istonda tog' turizmi emas, Ustyurt qiyaliklariga asoslangan ekspeditsion va madaniy ekoturizm real yo'nalish bo'lib, uning asosiy to'sig'i infratuzilmadir [6]. Keyingi tadqiqotlarda dala so'rovlari va rekreatsion yuk hisob-kitoblari bilan natijalar mustahkamlanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. FAO. Mountain Partnership: key facts on mountains [Electronic resource]. Rome: FAO. URL: https://www.fao.org/mountain-partnership/our-work/communications/en (accessed: 24.10.2026).

2. Godde P.M., Price M.F., Zimmermann F.M. (eds.). Tourism and Development in Mountain Regions. Wallingford: CABI Publishing, 2000.

3. University of Central Asia, Mountain Societies Research Institute. Mountain Tourism and Sustainability in Kyrgyzstan and Tajikistan: A Research Review. MSRI Background Paper No. 3, 2014. URL: https://www.ucentralasia.org/Research/Item/730/EN

4. Sultanova M. Uzbekistan's foreign arrivals jump sixfold from 1.9mn in 2021 to 11.7mn in 2025 // bne IntelliNews, 10.03.2026 (data: National Statistics Committee of Uzbekistan). URL: https://www.intellinews.com/uzbekistan-s-foreign-arrivals-jump-sixfold-from-1-9mn-in-2021-to-11-7mn-in-2025-430648/

5. "Ugam-Chatkal" State National Natural Park // Government portal of the Republic of Uzbekistan (gov.uz), 01.04.2025. URL: https://gov.uz/en/eco/news/view/22767

6. Алымов А.К. Роль Устюртского плато в развитии туризма в Республике Каракалпакстан // Новый университет. Серия «Экономика и право». 2016. № 5 (63). С. 27–33. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rol-ustyurtskogo-plato-v-razvitii-turizma-v-respublike-karakalpakstan